

Васильчук Геннадій

**ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА
“НЕПІВСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА”:
СУЧАСНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ
РОСІЙСЬКИХ ІСТОРИКІВ**

Соціально-економічні, політичні, національно-культурні відносини у 20-х рр. виявилися пріоритетними напрямками російської історичної науки, яка еволюціонувала від фактологічного до теоретичного рівня їх дослідження. На початку 90-х рр. історики обґрунтували теорію “альтернатив”¹, тобто з’ясування перспектив розвитку непу, обставин його згортання і формування командно-адміністративної системи. Історіографічний процес характеризувався вибором теоретико-методологічних моделей наукового тлумачення нового більшовицького курсу, пошуком різних підходів щодо оцінки суспільного розвитку. Одні використовували гносеологічні принципи теорії тоталітаризму², інші застосовували модернізаційні технології³, але прихильники тієї чи іншої наукової концепції не мали завершеного історичного дослідження політичного та соціально-економічного ладу, тому що він виявився значно ширшим і суперечливішим від теоретичних узагальнень та методологічних підходів.

Сучасна російська історіографія непу налічує десятки монографічних праць і сотні статей, присвячених переважно питанням соціальної історії та економіки. Вони стосувалися основних галузей народного господарства — селянської кооперації, промисловості і торгівлі, вирізняючись від радянської історичної науки новими підходами, категоричними оцінками, методологічними прийомами, але проблемно-тематичною одноманітністю.

Вивчення політичної системи періоду непу відбувається в умовах методологічного плюралізму, таким чином тлумачення

її структурних і функціональних ознак є модерним. Об'єктом цієї наукової розвідки є з'ясування історіографічної ситуації у царині непівської проблематики, а предметом – концептуальні та фактологічні аспекти дослідження російськими істориками особливостей становлення і функціонування політичної системи в СРСР 20-х рр. Вона мала безпосереднє відношення до радянської системи влади в Україні, хоча остання вирізнялася самобутністю національно-культурного розвитку суспільства. Важливо проаналізувати сучасні інтерпретації державного і партійного будівництва, ролі і місця громадських організацій у суспільстві, а з другого боку, виявити специфіку системного підходу російських вчених до політичної історії ХХ ст.

Вагомий внесок у формування історіографії політичної системи “непівського суспільства” зробив російський дослідник Ю.Г.Гімпельсон, автор декількох ґрунтовних монографій та десятка наукових статей. У 1993 р., вивчаючи джерела та літературу, вчений висловив думку про те, що неп, крім економічної стратегії, “передбачала демократизацію усталеної політичної системи, державного апарату влади та управління, відмову від методів надзвичайщини, зміцнення права і законності”⁴. На принципах “пролетарської демократії” і монопартійності демократизація суспільства виглядала примарною, а “законність” мала виразні ознаки класовості та ідеологічної зумовленості. Запроваджуючи термін “економічні реформи”, Гімпельсон виокремив функціональне протиріччя нового курсу більшовиків: “Економічні реформи не супроводжувалися глибоким реформуванням радянської “воєнно-пролетарської” політичної системи, не відбулася її справжня демократизація”, владна партія продовжували правити методами командування, придушення інакомислення”⁵. Політична система, судячи з концепції Гімпельсона, виникла до проголошення непу, яку планували реформувати. Ініціатором реформування політичної, соціальної та адміністративної галузей суспільного життя, на переконання Юхима Гілевича, був Ленін. Сприймаючи неп як системний “соціальний компроміс”, учений підкреслює наявність

деструктивних функціональних ознак політичної системи: партія монополізувала всі державні структури, “диктат партійних структур”, судові пільги комуністам. Основною причиною “реформування політичної системи” він вважав “диктатуру партії”, узурпацію Раднаркомом функцій вищого представницького законодавчого органу – ВЦВК. Громадські організації, особливо кооперація, зазнали “одержавлення”. До спроб демократизації суспільних відносин початкового періоду непу вчений зарахував “зміновіхівські “ідеї”, прагнення окремих партійців відновити свободу слова і друку. У суспільно-політичному житті спостерігалось протистояння двох тенденцій – “однієї на лібералізацію політичної системи, іншої – на збереження її “воєнно-політичних” основ”⁶. На таких теоретичних засадах була опублікована монографія Гімпельсона у 1995 р.⁷, яка підсумовувала творчий доробок вченого.

Друга половина 90-х рр. виявилася плідною для Ю.Г.Гімпельсона, котрий видав три монографії: дві присвятив радянським управлінням, а третю – еволюції політичної системи в умовах непу. Дві перших стосувалися проблеми формування керівних кадрів державного апарату, тобто становлення номенклатури “радянських управлінців” у 1917–1920 рр. та протягом 20-х рр.⁸ Розглянуто “менталітет радянського управлінця”, економічні причини корупції, бюрократизм чиновників і системи влади загалом. Він спростував історіографічний міф радянських істориків про участь робітників в управлінні суспільством і державою, підкреслюючи відсутність досвіду державної номенклатури, брак елементарних знань⁹, але, крім критики та скептичних оцінок, не запропонував нового бачення політичного керівництва. Концептуально його праці віддзеркалюють елемент формаційного та модернізаційного підходів на тлі теорії тоталітаризму.

Досліджуючи взаємодію політичної та економічної систем, вчений намагався показати альтернативні шляхи розвитку країни: товарно-ринкового (демократичного) і монополюльно-державного (тоталітарного). Три розділи монографії Гімпельсона,

яку він опублікував у 2000 р.¹⁰, охоплювали його попередні праці. Спостерігається теоретичний конструктивізм, тобто розгляд вченим реформ в економіці і політиці, але в контексті непу. Так, у 1921–1925 рр., на думку Гімпельсона, тривав реформаційний курс, а протягом 1926–1929 рр. розпочалися контрреформи, які завершилися утвердженням диктатури Сталіна. Необхідно виділити дві обставини, характерні для теоретично-методологічних основ усіх праць Гімпельсона з питань політичної системи: перша – обстоювання альтернативи сталінському режиму з виразною ідеалізацією непу; друга – відносна абсолютизація ринкових відносин. Наявність ринкової економіки зумовлювала і демократизацію суспільного життя, а втручання держави в економічні процеси вибудовувало і відповідну політичну систему. Такою є логіка взаємовідносин економіки і політики, яку Гімпельсон поклав в основу концепції висвітлення політичної системи 20-х рр. в СРСР, а насправді зосереджувався на взаєминах державних, партійних і громадських організацій, структурно-функціональних частин політичної системи. Вона суттєво вирізнялася від економічної системи, яка діяла у 20-х рр., представленої різними формами господарювання (державною, кооперативною, колективною, приватною, селянською (фермерською)). У зв'язку з цим основна теоретична теза Гімпельсона про те, що “радянська політична система” перебувала у нерозривному “зв'язку” з “ходом економічної реформи”, видається дуже абстрактною. Монопартійність стосувалася формування системи влади, яка впливала на суспільство через механізм політичної цензури, ідеологічного апарату партійних органів, але вона не мала безпосереднього впливу на економічні сектори, крім державного. Упродовж 20-х рр. партійні осередки не мали вагомого впливу на повсякденне життя селян та значної частини міського населення. Монопартійна система влади у 20-х рр. не вибудувала організаційної вертикалі тоталітарного типу, а так звані громадські об'єднання (профспілки тощо) не структуризували суспільство за соціально-професійною ознакою. Профспілки “не прижилися” в аграрно-приватному і приватно-

промислового секторах. Політична система, навіть з елементами поліпартійності на початку 20-х рр., не була віддзеркаленням економічних відносин, представлених різними формами господарювання. Неп був політикою, отже його не можна ототожнювати з економічним базисом чи політичною надбудовою. Радянська політична система мала власну логіку розвитку, яка не відповідала економічним відносинам.

Політична історія ХХ ст., особливо його першої третини, в контексті взаємин влади і суспільства, державного будівництва та громадського самоврядування вирізнялася від радянської історіографії проблемно-тематичними пріоритетами, концептуальними підвалинами, оцінками. Діяльність більшовицької партії висвітлюється під кутом зору теорії тоталітаризму, а натомість зростає зацікавленість до історії інших політичних партій, які на початку 20-х рр. становили організаційні основи багатопартійності¹¹. Автори фактологічних праць та упорядники документальних видань про політичну діяльність партії есерів та меншовиків підкреслювали альтернативність монопартійної системи влади більшовицького типу, виокремлювали демократичну перспективу суспільного розвитку, але за умови функціонування поліпартійної системи зразка 1917 року.

Дослідники “воєнного комунізму”, переймаючись перехідною фазою до проголошення непу, звертають увагу на специфіку політичної ситуації у 1920 – початку 1921 р., яка свідчила про наявність кризи влади, зумовленої воєнно-комуністичними принципами економічної системи. Переважна більшість істориків Росії визнають стабілізаційну роль непу для зміцнення насамперед політичного режиму більшовиків, але їхні тлумачення самої системи влади вирізняються своєрідним оціночним плюралізмом. Так, Л.М.Суворова вважає, що ленінська концепція “необхідності переходу до непу” враховувала соціально-економічну ситуацію в Україні¹², проте Ленін дбав тоді не про ринок як фактор регулювання суспільних відносин, а про розбудову соціалістичної державності¹³, навіть ціною

неприємного компромісу з приватним сектором. На думку Л.І.Лакизо, Е.Д.Осколкова¹⁴, В.М.Бровкіна¹⁵, М.М.Горінова¹⁶ у 20-х рр. сформувався тоталітарний режим, “однопартійна олігархічна політична система”. На початку 1921 р., на переконання С.О.Павлюченкова, виникла “політична криза”, яка виявилася слабкою для “усунення партії більшовиків”, котра спромоглася подолати “ілюзію військово-комуністичної установки та усвідомити необхідність радикальних змін”¹⁷. Він підкреслює “вирішальне значення” політичної боротьби селян за “свої безпосередні інтереси”¹⁸, яка пришвидшила перехід до нової системи взаємовідносин влади і дрібних товаровиробників – до принципів “селянського Бресту”. Скориставшись компромісним перепочинком, більшовики опанували державну владу для досягнення власних політичних амбіцій. Про “таємну партійно-державну реформу 1922–1923 рр.” та її наслідки для суспільства йдеться в монографії І.В.Павлової, яка пояснює механізм політичної влади в СРСР через кадрові зміни в партійно-державних органах¹⁹. Партія перетворилася “в інститут влади”, на “верховну владу в суспільстві”. Влада, на думку Ірини Володимирівни, поняття ширше, ніж “держава”, тому що вона використовує державу як політичний інститут²⁰. Таке тлумачення відносин влади і суспільства забезпечує системний аналіз політичної історії ХХ ст.

У 1996 р. вийшла колективна монографія з політичної історії Росії, СРСР та Російської Федерації, автори якої звернули увагу на “феномен радянської імперії”, комуністичного тоталітаризму, особливості державного будівництва у 20-х рр. в СРСР²¹. Історико-біографічний аспект функціонування системи державної влади став пріоритетним напрямом для російської історіографії 90-х рр. ХХ ст.²²

Висвітлюючи тенденції розвитку “непівського суспільства”, російські історики торкаються проблем державного будівництва, владних структур, партійно-радянської номенклатури, але розглядають їх у контексті теорії тоталітаризму, притаманної для історіографічного процесу в Росії 90-х рр.

XX ст. – початку XXI ст. Історики пишуть про монополію партії²³, досліджуючи еволюцію радянської держави, про становлення тоталітарного режиму. Вчені почали виокремлювати економічне реформування від більшовицької модернізації політичної системи влади, які зіставляють як засіб і мету. Так, В.О.Шишкін, називаючи неп “системою серйозних реформ”, дійшов висновку, що цей курс “не дав жодного прикладу політичного “відступу”, а навпаки, супроводжувався кривавим придушенням “махновщини” в Україні²⁴. Відмова “партійно-державної влади” від політичного реформування, на його переконання, ускладнила соціальний клімат суспільства і держави”²⁵.

Визнаючи конструктивний вплив непу на економічний розвиток країни, інколи навіть ідеалізуючи його, історики, особливо на початку 90-х рр., намагалися довести ознаки “реальної демократії”²⁶, спираючись на ленінські статті 1921–1923 рр. “Перехід від непу, – наголошує Б.В.Павлов, – зумовив необхідність певного законодавчого і правового поля в умовах переходу від громадянської війни до “громадянського миру”²⁷. Війна тривала в Україні, на Кубані і Тамбовщині, яка була селянською за соціальним складом збройних повстанських загонів, а не громадянською, позаяк учасники руху опору не мали конституційного статусу громадян УСРР чи СРСР. Дослідники непу В.С.Ізмозик, Ю.А.Стецура, Е.Д.Осколкова²⁸ вважали його “формою утримання влади” в умовах втрати будь-якої соціальної підтримки. На думку А.В.Баранова, упродовж 1917–1922 рр. відбувався процес системної трансформації суспільства, який не знищив ґрунту для елементів громадянського суспільства, тому що існувала приватна власність, підприємництво, класова структура, громадські організації²⁹. Соціальний інститут приватної власності був зруйнований націоналізацією промислових підприємств, соціалізації землі, конституційною заборонаю приватної власності, хоча де-факто вона існувала. Суспільство початку 20-х рр. переживало стадію глибокої трансформації, яке радянїзувалося поступово, а

“громадянська конституційна свідомість” була декларативною та надто абстрактною. Тоді, як слушно зазначає О.Я.Лівшин, держава не була готова повною мірою та ефективно “управляти суспільством, керувати його життям, структурувати його за власними смаками”³⁰, відтак між владою і суспільством було укладено компроміс – проголошено принципи непу. На думку російського дослідника непу І.Б.Орлова, у 20-х рр. спостерігалася суперечлива тенденція: місцеві органи влади схилилися до демократизації, а верховна – до авторитарності³¹.

Теоретично стрункою та історично і логічно послідовною є концепція розвитку політичної системи в умовах непу, яку обстоює А.К.Соколов. Він розглядає проблему співіснування політичної системи, яка виникла в роки “воєнного комунізму”, та непу, спростовуючи думку тих істориків, котрі пояснюють “трагедію непу” тим, що економічні реформи не супроводжувалися “реформами політичними”³². Спроби реформувати політичну систему, на переконання Соколова, були, але вона напередодні непу не мала “єдності і струнності”, будучи передусім мобілізаційною, реквізиційною та розподільною системою воєнного часу”³³. Тоді ще не склалася командно-адміністративна система, інакше про неп не могло бути і мови, а політична криза кінця 1920 – початку 1921 р., на думку цього російського історика, виявила повну неспроможність функціонувати в умовах миру. Офіційно політична система напередодні непу мала назву диктатури пролетаріату, навіть Ленін “відмовляв селянству у будь-якій самостійній політичній ролі, крім жалюгідного додатку до пролетарської диктатури”³⁴. Соціальна база і політична основа цієї диктатури була хиткою і дуже деформованою, відтак виникає необхідність диктатури партії, позаяк пролетаріат виявився суспільно-політично та ідеологічно неоднорідним. Елементи демократизації політичної системи мали місце до середини 20-х рр., які, на думку Соколова, спостерігалися під час відродження владних повноважень рад, розмежування функцій партійних і радянських установ, реформування інституту надзвичайних органів, запровадження

виборів за територіальною ознакою. Однак “за збігу обставин політична система після громадянської війни набула рис одно-партійної диктатури”³⁵, а поява на XII з’їзді РКП(б) терміна “диктатура партії” означала її політичну легітимізацію. В умовах непу партія і суспільство розвивалися різними шляхами, а партійні органи займалися “згортанням демократії”, отже політична система фактично не стала об’єктом її радикального реформування.

Суперечливою виявилася концепція економічного та соціально-політичного розвитку суспільства періоду непу, автором якої був В.П.Дмитренко. Вона побудована на теоретичних засадах радянської історіографії непу, ідеалізації його ролі у подоланні кризових явищ, а з другого боку – на критичному ставленню до теорії альтернативності сталінізму. Неп сприяв формуванню багатокладності структури суспільства, раціональному використанню різних форм власності, використанню можливостей товарно-грошових відносин, відродженню кооперативного руху, пропонуючи “концепцію поступового еволюційного розвитку суспільства на шляху розгортання потенціалу демократичних та соціалістичних перетворень, проходження низки етапів підвищення загальноцивілізаційного рівня використання різноманітних перехідних форм, міжкласових компромісів”³⁶. Соціалістичні перетворення (націоналізація, соціалізація, ліквідація інституту приватної власності, монополія держави, однопартійна система формування влади, класова боротьба) суперечили принципам цивілізаційного і поступального розвитку суспільства, його загально-демократичним основам. Будучи авторитетним дослідником історії соціально-економічних і політичних відносин у 20-х рр., Дмитренко порушує слушне і принципове питання: “Чому здоровий глузд не схилив суспільство до русла непівської моделі розвитку?”³⁷. Виокремлюючи незаперечні досягнення непу, вчений називає об’єктивні і суб’єктивні фактори стримування потенціальних можливостей нового економічного курсу: неспроможність його самореалізації в рамках відбудовного

періоду, відсутність цілого, системного, достатньо оформленого непу. “В політиці, – наголошує він, – це була, хоч і дуже важлива, але лише одна із тенденцій, а в економіці – один з її елементів”³⁸. Нова економічна політика стосувалася виключно економіки, а не політичної системи, яка б залежала від базових факторів. Політика як сума адміністративних, карально-репресивних, фінансово-кредитних, організаційно-господарських заходів радянської держави контролювала розвиток економічних форм суспільного розвитку, підпорядковувала його ідеологічним принципам, а неп виявився її трансформованим втіленням. Він був частиною політико-економічної системи, яку вибудовувала партійно-радянська номенклатура, а не самодостатньою системою. Неп, зазначав Дмитренко, якщо і був альтернативою, то відносно економічної, соціально-політичної, теоретичної кризи радянської системи, яка охопила післяжовтнєве суспільство. Неп, орієнтований на розбудову соціалістичних відносин, втрачав здатність “збагачувати образ майбутнього суспільного ладу”³⁹. Системотворчою базою залишалася державна власність, яка поглинала решту форм, вибудовуючи економічну основу нового типу суспільних відносин. Деструктивними, а не демократичними виявилися принципи і дії радянських органів влади: показовий процес над есерами, депортація інтелігенції, формування унітарної держави, політичне і моральне переслідування “непманів”, заможних селян, класова податкова політика тощо.

Російський дослідник історіографії непу І.Б.Орлов, аналізуючи праці В.П.Дмитренка, виокремив авторську концепцію, яка вирізнялася серед інших: вчений не абсолютизував вплив політико-економічної кризи 1921 р. на проголошення нового курсу, не поділяв відомої теорії альтернативності, яка визріла наприкінці 80-х – початку 90-х рр., розглядав неп як систему, висунув положення про наявність альтернативи у самому новому курсі як потенціалу та можливості⁴⁰. В рамках системного підходу Дмитренко, на думку Орлова, розглядав у плані загальної системи поняття “радянська модель соціалізму”

як взаємодію суспільного (державного) та особистого. До модернізаційних змін суспільно-політичних відносин він зараховував можливу рівноправність усіх класів та соціальних груп, відмову від принципу диктатури пролетаріату, від монополії партії більшовиків.

Застосовуючи терміни “непівська економіка”, “непівська система” та “непівське суспільство”, Орлов намагається показати “схематизм та поспішність висловів” Дмитренка, особливо у царині соціальних відносин. Зокрема, він спростовує його тезу про “суспільну свідомість епохи непу як моноліт”, позаяк неп “повернув наше суспільство до мозаїчної соціальної структури”, а “менталітет рядових радянських громадян у двадцятих роках мав надзвичайно фрагментарний і суперечливий характер”⁴¹. Неп розвіяв туман революційного романтизму, схиляючи суспільство до соціального реалізму, зумовленого кризою в економіці. Домінуючої ознаки суспільного настрою неп не витворив, а в суспільстві панували пронепівські та відверті антинепівські ідеї, ліберальні і традиційно-патріархальні погляди. Розмаїття менталітету було характерним для всіх соціально-професійних груп “непівського суспільства”, яке вирізнялося “складною соціокультурною клітиною”, котра протистояла завданням і методам його форсованого перетворення⁴². Таке тлумачення соціальних відносин періоду непу належить У.Розенбергу, на монографію якого І.Орлов покликається в одному зі своїх досліджень⁴³. Історик та історіограф непу, яким безумовно є Орлов, вважає безперспективним дослідження непу без ретельного і послідовного вивчення його складових частин, тобто пропонує системний підхід – взаємозалежність цілого і частини. “Будь-який соціум, – зазначає він, – можна описати двома способами. По-перше, як структури, у якій ієрархія зв’язків між індивідами формується внаслідок її взаємодії зі сферою суспільного виробництва, а по-друге, як ієрархія зв’язків, що характеризує спосіб спільного проживання індивідів”⁴⁴. Учений запозичує принципи системного підходу з монографії І.Д.Ковальченка⁴⁵, але намагається адаптувати їх до аналізу конкретних соціальних відносин.

Історіограф непу І.Орлов, аналізуючи праці сучасних російських істориків, виокремлює положення про системність непу: був неп системою чи просто “набором засобів на методів”. Він ототожнює “можливості системного дослідження нової економічної політики” з її системотворчими основами, з системою економічних відносин, тому використовує терміни “непівська система”, “економічна система”, визнає неп як системну цілісність. Неп також постає як реформа, але якої системи – воєнно-комуністичної чи витвореної ним. Слушним є висновок Орлова про те, що неп був лише одним з аспектів економічної політики держави, а не радикальною економічною реформою. Дослідник, зосереджуючись на системному підході до вивчення непу, не виокремлює проблему реформування політичних відносин, не шукає діалектичного зв’язку між “економічною реформою” та політичними перетвореннями, оскільки його не існувало, хоча Ю.Г.Гімпельсон цей аспект підкреслив. Непівська “”політична система” не фігурує серед проблем, які, на думку Орлова⁴⁶, є пріоритетними в історіографії непу, але вона, судячи з матеріалів наукових конференцій, стала об’єктом і предметом науково-історичного дослідження⁴⁷.

Таким чином, проаналізувавши сучасну російську історіографію проблем становлення та функціонування політичної системи періоду непу, автор дійшов висновку про суперечливе поєднання гносеологічного та онтологічного аспектів. Вишукуючи модерні теоретичні підходи, російські історики не завжди розмежовують методи системного аналізу непу і системо-творчі та функціональні ознаки самого нового економічного курсу. Термін “непівське суспільство”, яким користуються дослідники політичної історії, залишається передусім методологічним інструментом, ніж історичною реальністю 20-х рр. Дискусійним є питання про громадянське суспільство, про його конституційний статус, про демократизацію соціально-політичних інститутів, про діалектичний зв’язок економічних перетворень (реформ) та політичних. Неп, особливо в контексті теорії альтернатив кінця 80-х – початку 90-х рр., набув ознак

економічної системи, яку історики, за аналогією “реформування”, намагалися поширити на політичну систему. Вони суттєво розрізнялися між собою, тому єдиного системного зв’язку не існувало, а новий економічний курс стосувався переважно базових основ суспільного життя – промисловості, сільського господарства, торгівлі. Неп як політика не мав системних ознак, не реалізував власного потенціалу, не вибудував і відповідної соціально-економічної системи, оскільки товарно-грошові відносини існували і раніше. Теза про вплив ринкової економіки на демократизацію суспільного життя, яку обстоював Гімпельсон, теоретично виглядає привабливо, але в реальному житті такої взаємодії не відбулося, а “зміновіхнство” виявилось жалюгідною реакцією інтелігенції на часткові коливання економічного курсу більшовиків.

Заслуговує на увагу висновок Дмитренка про два паралельні, але рівнодіючі шляхи розвитку економіки та політики, про відмінність непівської економічної та політичної системи. Між ними все-таки існував “розривний зв’язок”, тому що багатокладність економічного розвитку формувала іншу соціальну структуру суспільства, власне, консервувала вже існуючу, а “радянська політична система”, заснована на монопартійному принципові, мала на меті абсолютно протилежні цінності. Поняття “непівське суспільство” характеризується двома вимірами: перший стосується соціально-економічних форм повсякденного життя приватних підприємців (непманів) та відповідної ментальності, а другий виокремлює перший як підсистему суспільного розвитку загалом. Питання про наявність ознак радянського суспільства у роки непу залишається дискусійним саме в контексті формування нового типу ментальності, а не висвітлення структурних компонентів – рад, громадських організацій, партійно-державний органів влади. Виразником громадянського суспільства історики вважають проблему свобод: слова, друку, віросповідань, вибори. Вони є критерієм зрілості суспільства.

Термін “непівське суспільство”, крім гносеологічної парадигми, стосується передусім функціональних ознак

повсякденного життя тих соціально-професійних груп, які уособлювали “епоху непу”, були її творцями і носіями. “Непівське суспільство”, яким зазвичай користуються історики, є своєрідним хронотипом, тобто заміником історичного періоду, а з другого боку – теоретико-методологічним надбанням сучасної історіографії непу, новим проблемно-тематичним висвітленням соціальної історії. Її дослідження фактично розпочато, але триває пошук нової методології. Залежно від теоретичної бази дослідження, від ключового підходу, постає і відповідна картина суспільного розвитку. Так, прихильники теорії тоталітаризму зосереджуються на складових радянської політичної системи, модернізму – вишукують структурні елементи суспільства загалом, цивілізаційного підходу – знаходять його роль і місце в контексті світової еволюції, а “соціальні історики” досліджують особливості повсякденного життя. Має рацію історик І.Б.Орлов, котрий пише про необхідність системного вивчення непу, використовуючи сучасну теоретико-методологічну базу історичної науки.

Історично “непівське суспільство”, тобто повсякденне соціально-економічне життя великих груп людей на відповідних принципах непу, існувало в умовах радянської політичної системи, яка, формуючись, обмежувала потенційні можливості функціональних основ непу. Економічна політика (неп) не була системою, а лише напрямом, отже, не відбудувала власної системи, модернізувавши частково існуючі економічні відносини. Для історичних наукових досліджень важливо розмежовувати поняття “непівське суспільство”, “політична система”, “економічна система”, “непівська економіка”, які співвідносяться як ціле і частина, спільне та особливе.

¹ *Горинев М.М.* Советская история 1920–30-х годов: от мифов к реальности // Исторические исследования в России. Тенденции последних лет / Под ред. *Г.А. Бордюгова*. – М.: “АИРО–XX”, 1996. – 250 с.; *Бордюгов Г.А., Козлов В.А.* История и конъюнктура. Субъективные заметки об истории советского общества. – М.: Политиздат, 1992. – 352 с.; *Поиски альтернативных структур в исторической науке / Сост. Г.А. Бордюгов, А.И. Ушаков*. – М.: “АИРО–XX”, 1998. – 141 с.

² *Сахаров А.Н.* О новых подходах к истории России // Вопросы истории. — 2002. — № 8. — С. 3–20; *Сахаров А.Н.* Отечественная историография: западные оценки и наша реальность // Россия в XX веке. Судьбы исторической науки. — М., 1996. — С. 723–727; *Сахаров А.Н.* Дискуссии в советской историографии: убитая душа науки // Советская историография. — М., 1996. — С. 150–163; *Афанасьев В.Г.* Новые концепции и старые мифы // Историки мира спорят. — М.: Наука, 1994. — С. 397–407.

³ *Вишневский А.Г.* Серп и рубль: Консервативная модернизация в СССР. — М.: ОГН, 1998. — 432 с.

⁴ *Гимпельсон Е.Г.* Политическая система и нэп: неадекватность реформ // Отечественная история. — 1993. — № 2. — С. 29.

⁵ Там само.

⁶ Там само. — С. 41.

⁷ *Гимпельсон Е.Г.* Формирование советской политической системы. 1917–1923 гг. — М.: Наука, 1995. — 232 с.

⁸ *Гимпельсон Е.Г.* Советские управленцы. 1917–1920 гг. — М.: ИРИ РАН, 1998. — 257 с.; Советские управленцы. 20-е годы (Руководящие кадры государственного аппарата СССР). — М.: ИРИ РАН, 2001. — 225 с.

⁹ *Гимпельсон Е.Г.* “Обрабочивание” советского государственного аппарата: иллюзии и реальность // Отечественная история. — 2000. — № 5. — С. 38–46; Советские управленцы: политический и нравственный облик (1917–1920) // Там само. — 1997. — № 5. — С. 44–54; Руководящие советские кадры: 1917–1920-е годы // Там само. — 2004. — № 4. — С. 61–67.

¹⁰ *Гимпельсон Е.Г.* Нэп и советская политическая система. 20-е годы. — М.: ИРИ РАН, 2000. — 437 с.

¹¹ *Кононенко А.А.* Современная зарубежная историография партии социалистов-революционеров // Вопросы истории. — 2005. — № 7. — С. 155–165; *Павлов Д.Б.* Отечественные и зарубежные публикации документов российских партий // Исторический архив. — 1997. — № 4. — С. 206–220; Партия социалистов-революционеров. Документы и материалы. Том 1. 1900–1907 гг. — М.: РОССПЭН, 1996. — 685 с.; *Меньшевики в 1917 году. В 3-х т. — Т. 3. Меньшевики в 1917 году: от корниловского мятежа до конца декабря. Ч. 1. От корниловского мятежа до Временного Демократического Совета Российской Республики (август – первая декада октября).* — М.: РОССПЭН, 1996. — 448 с.

¹² *Суворова Л.Н.* Политическая власть, государство и рынок в 1920–1923 годы // Нэп в контексте исторического развития России XX века. — М.: ИРИ РАН, 2001. — С. 57–85.

¹³ *Суворова Л.Н.* За “фасадом” “военного коммунизма”: политическая и рыночная экономика // Отечественная история. — 1993. — № 4. — С. 48–59.

¹⁴ Политическая история советского общества. Материалы к курсу лекций. Вып. 5. Лекция 1. Обстановка в стране в начале 20-х гг. Ленинская концепция строительства социализма; Лекция 2. Идеино-политическая борьба вокруг выбора пути к социализму. — Ростов-на-Дону: Изд-во Ростов. ун-та, 1991. — 56 с.

¹⁵ *Бровкин В.Н.* Культура новой элиты. 1921–1925 гг. / Вопросы истории. – 2004. – № 8. – С. 83–98.

¹⁶ *Горинов М.М.* Альтернатива Г.Я.Сокольниковца // Нэп: приобретение и потери. – М., 1994. – С. 120–126.

¹⁷ *Павлюченко С.А.* Военный коммунизм в России: власть и массы. – М.: Русское книгоиздат. тов-во. История, 1997. – С. 105.

¹⁸ *Павлюченко С.А.* Крестьянский Брест, или предыстория большевистского нэпа. – М.: Русское книгоиздат. т-во, 1996. – 299 с.

¹⁹ *Павлова И.В.* Механизм власти и строительство сталинского социализма. – Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2001. – 480 с.

²⁰ *Павлова И.В.* Власть и общество в СССР в 1930-е годы // Вопросы истории. – 2001. – № 10. – С. 45–56.

²¹ Политическая история: Россия – СССР – Российская Федерация: В 2 т. – Т. 2. – М.: ТЕРРА, 1996. – 720 с.

²² Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители. 1923–1991 гг. Историко-биографический справочник / Сост. *В.И. Ивкин*. – М.: РОССПЭН, 1999. – 639 с.; *Коржихина Т.П.* История государственных учреждений: Материалы к источниковедению и историографии. – М.: РГГУ, 1992. – 363 с.; Советское государство и его учреждения: ноябрь 1917 г. – декабрь 1991 г.: Учебник для вузов по спец. “История”, 2-е изд., перераб. и доп. – М.: РГГУ, 1994. – С. 382–417; *Чернев А.Д.* 229 кремлевских вождей. Политбюро, Оргбюро, Секретариат ЦК Коммунистической партии в лицах и цифрах. Справочник. – М.: Ред. журн. “Родина”, научный центр “Руссика”, 1996. – 487 с.; *Мельниченко В.Е.* Раковский против Сталина. – М.: Знание, 1991. – 64 с.

²³ *Куликова Г.Б.* Некоторые проблемы формирования и эволюции советского государства // Этот противоречивый XX век. К 80-летию со дня рождения акад. РАН *Ю.А.Полякова*. – М.: РОССПЭН, 2001. – 336 с.; *Ткаченко В.Д.* Формирование политической элиты советского государства в 20-е годы // Сталин, сталинизм. Советское общество. Сб. статей. К 70-летию д. и. н., профессора В.С.Лельчука. – М.: ИРИ РАН, 2000. – С. 125–140.

²⁴ *Шишкин В.А.* Власть, политика, экономика. Послереволюционная Россия (1917–1928 гг.) – СПб.: ИРИ РАН, Санкт-Петерб. филиал, 1997. – 399 с.

²⁵ Там само. – С. 179.

²⁶ *Окатов В.Н.* О диалектике нэпа. Новое видение социализма // Нэп: экономика, политика, идеология. Тезисы докл. и сообщ. науч. конф., посвящ. 70-летию начала перехода к новой экономической политике, ноябрь 1991 г.; г. Тамбов. – Тамбов, 1991. – С. 36–40.

²⁷ *Павлов Б.В.* Становление контроля партийной номенклатуры над правоохранительной системой в 1921–1925 годах // Вопросы истории. – 2004. – № 1. – С. 32–50.

²⁸ *Измозик В.С.* Нэп как форма переходного периода // Нэп и становление гражданского общества в России: 1920-е годы и современность. Материалы Всерос. науч. конф., Славянск-на-Кубани, 17–20 акт. 2001 г. – Краснодар, 2001. – 259 с.; *Осколков Е.Д.* Большеви́стская элита: теоретическая несостоятельность в оценке нэпа // Там само. – С. 35–38; *Стецура Ю.А.* Нэп – важнейший этап постреволюционной модернизации России // Там само. – С. 42–45.

²⁹ *Баранов А.В.* Тенденции самоорганизации российского социума первой трети XX в. в контексте становления гражданского общества // Нэп и становление гражданского общества... – С. 11–16.

³⁰ *Лившин А.Я.* Гражданское конституционное сознание: обладало ли им советское общество в годы гражданской войны и нэпа // Отечественная история. – 2001. – № 4. – С. 94–111.

³¹ *Орлов И.Б.* Местная власть в 1920-е годы // Сталин. Сталинизм. Советское общество. Сб. статей. К 70-летию д. и. н., проф. В.С.Лельчука. – С. 141–153.

³² *Соколов А.К.* Политическая система и нэп // Нэп: приобретения и потери. – М., 1994. – С. 54–60.

³³ Там само. – С. 54.

³⁴ Там само. – С. 56.

³⁵ Там само. – С. 58.

³⁶ *Дмитренко В.П.* Четыре измерения нэпа // Нэп: приобретения и потери. – М., 1994. – С. 29.

³⁷ Там само. – С. 30.

³⁸ Там само. – С. 31.

³⁹ Там само. – С. 35.

⁴⁰ *Орлов И.Б.* Тракто́вка нэпа в научном наследии В.П. Дмитренко // Нэп в контексте исторического развития России XX века. – М., 2001. – С. 13–25.

⁴¹ Там само. – С. 22.

⁴² Там само. – С. 24.

⁴³ *Орлов И.Б.* Новая экономическая политика: история, опыт, проблемы. – М., 1999. – С. 5.

⁴⁴ Там само. – С. 22.

⁴⁵ *Ковальченко И.Д.* Методы исторического исследования. – М., 1987. – С. 183–187.

⁴⁶ *Орлов И.Б.* Современная отечественная историография нэпа: достижения, проблематика, перспективы // Отечественная история. – 1999. – № 1. – С. 102–116.

⁴⁷ *Сенявский А.С.* Конференции по истории новой экономической политики // Отечественная история. – 2003. – № 3. – С. 178–184.